

KLANICZAY szerk. 1964: 389; BMFN. 1: 72). A kozári csata színhelyére utaló dülőneveket lásd Egyházaskozár nevei között: 7/13. *Tinódi u.*; 7/104. *Nagy Jauka*; 7/117. *Válsgrub* = *Wal-sgrube* 'Csatagödör' (BMFN. 1: 82, 86). A *Jauka* név a szl. *jauka* 'jajgatás' szó átvételével magyarítható. Az 1855-ből származó kéziratos térkép *Válsgrub* névadata feltehetően az 1543. évi csatatér (*Walstatt*) temetőjére utaló helynév (BMFN. 1: 7/117.). Megemlítem még, hogy a mai *Egyházaskozár*nak korábbi neve *Ráckozár* volt. A település 1680 körül csaknem teljesen elnéptelenedett, majd 1696-ban újra benépesült: rác (szerb) családok telepedtek le a faluban.

Tinódi Lantos Sebestyén, a tudósító énekek első és legjelentősebb képviselője 1505–1510 között született a Baranya megyei Tinód községben. A törökidő idején elpusztult falu a mai *Rózsafa* (korábban: *Büdösfa*) határában fekhetett. A hely névemlékei: 93/97. *Alsó Tinód*, *Alsó tinódi dülő*, *Alsó tinódi lénia*. A dülő dombosabb részén három ház nyomai vehetők ki. Az adatközlők szerint itt állt egy nagy fazsindelyes ház, ahol Tinódi Lantos Sebestyén lakott. A nagy ház lámpája este az úton levőknek tájékoztató pontként szolgált. A lakóház 1830 körül pusztult el. – 93/98. *Tinódi*; 93/98. *Alsó-felső Tinód* és *Tinódi dülő* (BMFN. 1: 493).

Hivatkozott irodalom

- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei* 1–2. Szerk. PESTI JÁNOS. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1982.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913.
- CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1993.
- HEGEDŰS ATTILA – PAPP LAJOS szerk. 1991. *Középkori leveleink [1541-ig]*. Régi Magyar Levéltár 1. Tankönyvkiadó, Budapest.
- KLANICZAY TIBOR szerk. 1964. *A magyar irodalom története 1600-ig*. MTA, Budapest.
- KOLTA JÁNOS szerk. 1958. *Baranya*. Baranya Megyei Idegenforgalmi Hivatal, Pécs.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC – VÉGH JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

PESTI JÁNOS

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Valójában ki a szerzője a Demonstrációnak?*

1. Bevezetés. Sajnovics János (1733–1785) 1770-es Demonstrációja (Bizonyítás: A magyar és a lapp nyelv azonos) az általános és a magyar nyelvtudomány-történet valamint a finnugrisztika alapmunkája, amely először igazolta tudományos eszközökkel a magyar nyelv rokonságát egy finnugor nyelvvél. Közismerten a mű egy csillagászati expedíció

* Köszönettel tartozom névtelen lektoromnak a tanulmány első változatához fűzött észrevételeiért és tanácsaiért. Köszönöm ÉDER ZOLTÁN és ifj. BARTHA LAJOS segítő megjegyzéseit is.

keretében született. Hell Miksát (1720–1792), Mária Terézia udvari csillagászat VII. Keresztély dán király hívta meg az 1768-as napfogyatkozás megfigyelésére az északi Vardó szigetére, Hell pedig tanítványát, Sajnovicsot vitte magával. A csillagászat mellett a szigeten élő lappok nyelvével is foglalkoztak, és ezeknek a megfigyelések alapján, szótárak és grammatikák felhasználásával született a magyar és a lapp nyelv azonosságát igazoló mű.

A kutatási eredményeket Sajnovics Koppenhágában a dán akadémia három ülésén felolvasta 1770 januárjában (SZÍJ 1994: 146), majd ugyanott 1770-ben ki is nyomtatták, ahogy a címlapon olvasható: *Ioannis Sajnovics S. J. Ungari Tordasiensis e comitatu Albaragalensi Regiae Scientiarum Societatis Hafniensis et Nidrosiensis Socii Demonstratio Idioma Hungarorum et Lapponum idem esse. Regiae Scientiarum Societati Danicae praelecta Hafniae mense Ianuario anno MDCCLXX.* (Sajnovics János Fejér vármegyei tordasi magyarnak, a Koppenhágai és a Trondheimi Tudós Társaság Tagjának bizonyítása. A magyar és a lapp nyelv azonos. Felolvasatott Koppenhágában a Dán Királyi Tudós Társaságban, 1770 januárjában.) Egy évvel később Nagyszombatban megjelent a második, bővített kiadás, amely már többek közt a Halotti Beszéd első közlését is tartalmazta. A címlapján csak a kiadás helye változott, de valójában 1771-es, lásd ÉDER 1996. (A továbbiakban az első kiadásra 1770-es, a másodikra 1771-es évszámmal utalok.)

A két kiadás terjedelmét illetően a számozatlan ajánlás és bevezetés után az első kiadás 83 oldalas, a második pedig 132. Az 50 oldalnyi különbség azonban csalóka, a valóságos bővülés ennél jóval kevesebb, hiszen az első kiadás sokkal sűrűbb nyomású. Hangsúlyozni kell, hogy bővítésekről van szó, az első kiadás szövegéből nem töröltek sehol, legfeljebb kicsit változtattak. A változtatások egy része egyszerűen a bővítések zökkenőmentes szövegbe illesztését szolgálja. Másik részük viszont fontos szerepet játszik, ahogy arról alább lesz szó.

A bővítések is kétfélek: vagy csak egy-egy szó vagy mondat kerül az eredeti szövegbe, vagy terjedelmesebbek, akár 10 oldalt is kitevő betoldások. (Megjegyzendő, hogy a betoldások sokat rontottak az első kiadás feszes és arányos, klasszikus retorikai szerkezetén, amely a szóbeli előadást tükrözte.)

A két kiadás közti eltéréseket tartalmilag röviden összefoglalta Sajnovics-életrajzában HÁM SÁNDOR (1889: 13–14), ám azóta az összehasonlítás feledésbe merült, a kutatások a nagyszombati kiadást vették alapul.

Nemrég két történész, KONTLER LÁSZLÓ, illetve a norvég PER PIPPIN ASPAAS foglalkozott a két kiadás közti eltérésekkel, Hell Miksa korát és tevékenységét kutatva. Tanulmányaikban (ASPAAS 2011; KONTLER 2012) rámutattak az eltérések egy igen fontos típusára és annak feltételezhető magyarázatára. Gondolatmenetük lényege röviden a következő: a nagyszombati kiadás bővítéseinek egy részét valójában Hell írta, ezt ASPAAS a bécsi levéltárban őrzött eredeti Hell-levelekkel igazolja, amelyek szó szerint előírják Sajnovics számára a második kiadásba betoldandó részeket. Ezek a betoldások mind Hellt szándékoznak előtérbe helyezni: hangsúlyozzák magyar identitását, nyelvészeti tudását a *Demonstratio* értelmi szerzőjeként, magyar őstörténeti kutatásait és a tervezett nagy munkáját, az *Expeditio Litteraria*. Az *Expeditio* foglalta volna össze Hell északi útjának néprajzi, nyelvészeti tapasztalatait, illetve a magyarság őstörténetének megfejtését, ebben az első kötet második részének egyik fejezete lett volna a *Demonstratio*. A munkának végül csak a vázlata maradt fenn: *Expeditio Litteraria ad polum arcticum* (Tudományos expedíció az Északi-sarkra). Hell ezt a vázlatot az *Expeditio Litteraria* előfizetési felhívásában tette

közé, több nyelven is: 1770 szeptemberében latinul egy lipcsei újságban, 1771 tavaszán Bécsben latinul, németül és franciául, 1771 júliusában franciául egy párizsi újságban. Latin nyelvű kéziratos változata feltehetően 1770 nyaráról való. Kritikai kiadása angol fordítással: ASPAAS 2011. Magyar fordításban Holovics nyomán újra közzétette SZÍJ ENIKŐ (1994).

Míndez azért volt szükséges, mert a jezsuita rend várható feloszlata miatt Hell veszélyben érezte csillagászati pozícióját, és másik tudományos területet is keresett: a magyarság történetének kutatását. Hellnek azonban több nehézséggel is szembe kellett néznie: bár *h u n g a r u s n a k* vallotta magát, de magyar nyelvtudás nélkül nehézségekbe ütközött *m a g y a r k é n t* elfogadtatnia magát a bécsi udvar magyar ifjai körében. Ők a lapp rokonítás elméletét is sértőnek találták, ugyanis a magyar rendi értelmiség identitásában fontos szerepe volt a szkíta eredetudatnak és a magyar nyelv keleti származásának. Így a jezsuita Hellt akár az akkor már ellenségnek tekintett bécsi udvar ügynökének is vélhették, aki épp a magyar nyelv és népnek a nemesi tudatban élő, keleti, szkíta eredetét kívánja megkérdőjelezni, együttműködve az udvar német és szláv jelentős tisztségviselőivel. Ehhez újabb adalékot tehetünk hozzá: a Benczúr József által írt válaszlevelet Kollár Ádámhoz, Mária Terézia könyvtárához a *Demonstratio* első kiadásának hazai kedvezőtlen visszhangjáról némelyek körében. (Benczúr levelét közölte SALÁNKI ISTVÁN [MNy. 1964: 250–252], sajnos a Kollár-féle levelet nem ismerjük.)

ASPAAS a szerzőség kérdését új megvilágításba helyezte. Megállapításait a bécsi levéltárban talált anyagra alapította. Azonban az Egyetemi Könyvtárban őrzött kéziratos források (lásd lentebb), elsősorban a Pray-gyűjtemény anyaga, újabb adatokkal szolgálnak. Megtalálható bennük a *Demonstratio* megírásához gyűjtött cédulaanyag egy része, a mű fogalmazványának részletei, Hellnek Prayhoz írt levelei, amelyekben a szerzőséggel foglalkozik, vagy éppen saját nyelvészeti ötleteit indokolja stb.

Ideje tehát egyrészt tételelesen összevetni a két kiadás eltéréseit, és levonni a belőlük adódó következtetéseket, másrészt megvizsgálni Hellnek, Sajnovics főnökének a szerzőségről később tett kijelentéseit.

Az alábbi dolgozatban a bevezetés után a második részben összevetem a két kiadást, és megkísérlem csoportosítani a bővítéseket. A harmadik részben megvizsgálom, az idők során hogyan követelte Hell mindinkább magáénak a nyelvészeti mű szerzőségét. A negyedik részben ennek valószínűségéről lesz szó, míg az ötödik összefoglalja az eredményeket.

A két kiadás szövegén kívül felhasználtam PRAY GYÖRGYNEK (1723–1801) az Egyetemi Levéltárban őrzött kéziratos hagyatékából (*Collectio Prayana*) a XVIII., *Miscellanea* kötetet is. Ebben több, a *Demonstratio*hoz kapcsolódó, Hell és Sajnovics írt által feljegyzés található, köztük a *Demonstratio* kéziratának részletei és a megírásához használt jegyzetek. A *Demonstratio* nagyszombati és koppenhágai kiadása valamint a második kiadás magyar fordítása is (SAJNOVICS 1994) is könnyen hozzáférhető az interneten a Google könyvek közt. A *Collectio Prayana* is digitalizálva van és szabadon elérhető: [https://edit.elte.hu/\[-\]xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#drop](https://edit.elte.hu/[-]xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#drop). A latin szövegek tehát a fenti címeken érhetőek el, itt hely hiányában a latin nélkül, saját fordításomban hivatkozom rájuk.

2. A két kiadás különbségei.¹ A bővítések típusai. A bővítések három típusba sorolhatók:

¹A két kiadás eltéréseiről részletes táblázat található a következő címen: [http://www.academia.edu/12134145/Mivel_b%C5%91v%C3%BClt_Sajnovics_Demonstrati%C3%B3j%C3%A1nak_-\]m%C3%A1sodik_kiad%C3%A1sa_%C3%A9s_mi%C3%A9rt](http://www.academia.edu/12134145/Mivel_b%C5%91v%C3%BClt_Sajnovics_Demonstrati%C3%B3j%C3%A1nak_-]m%C3%A1sodik_kiad%C3%A1sa_%C3%A9s_mi%C3%A9rt) (2016. 05. 10.)

2.1. Nyelvészeti bővítések. Az egyetlen tényleges nyelvészeti újdonság a magyar–lapp nyelvrokonság beágyazása a kínai ősnyelv keretébe, erről alább lesz szó.

A többi nyelvészeti jellegű bővítés a megkezdett kutatás folytatását jelenti: újabb elemzések, példák, illusztráló betétek. Ilyen: 1. A Halotti Beszéd közlése, latin fordítása, modernizált változata, szómagyarázata és elemzése – egyben a magyar nyelvemlék-filológia alapvetése is (1771: 3–8); 2. A magyar helyesírás bevezetésének terve a lapp könyvekbe, így a Leem-szótárba is (1771: 33–37, 39); 3. A magyar nyelvjárások gyűjtésének terve a lapp nyelvjárásokkal való összevetés céljából (1771: 55–56); 4. A lapp és a magyar rokonságnevek egyeztetése, a lapp szókincs szerkezetének elemzése (1771: 79, 80–83); 5. Három lapp tőszóból származó szócsalád bemutatása (1771:107–109).

2.2. A magyar–lapp nyelvrokonság elfogadtatása. Ennek egyik eszköze a szakirodalmi hivatkozások és az elméletet támogató neves személyek felsorolása: 1. külföldi szaktekintélyek, mint SCHEFFER, BÜSCHING (1771: 20), KIRCHER, BAYER (1771: 47); 2. a renden belül az elméletet támogató tudósok: KAPRINAI ISTVÁN (1771: 128), OROSZ LÁSZLÓ (1771: 50), FALUDI (1771: 5, 45, 80), PRAY (1771: 4, 129) – ők mind úgy jelennek meg, mint akik tevékenyen és lelkesen támogatják Sajnovicsék munkáját, közreműködnek és hasznosítják eredményeiket; 3. A császárnő, Mária Terézia, aki „igen megtisztelőnek nevezte ezt a dolgot Magyarországra nézve, és megbízta a magyar szerzőket, hogy szorgalmasan kutassák ki mindazt, ami akár nyelvbéli, akár eredetbéli rokonságunkra vonatkozik” (1771: 127); 4. A másik eszköz a lapp nép és nyelv dicsérete, az ellenszenv csökkentése céljából: a) A lappok vitézségének emlegetése, ami a címerükben is megjelenik (119–129), a lapp népnév dicstelen etimológiájának cáfolata, a *karjel* népnév *kar-jel* etimológiája, mint jeles karú nép. (Az átalakítások gondosságára jellemző, hogy az első kiadásban még *j* nélküli *Carelia*, *Carelii* formákat a második kiadásban mindenhol gondosan az etimológiának megfelelő *Carjelia*, *Carjelii*, sőt *Karjelia* formára javították.) Leem pozitív véleménye a lappokról. b) A lapp nyelv dicsérete: a szókincs árnyaltsága (1771: 82–83), a képzési lehetőségek gazdagsága (1771:107–109), a lapp nyelv mint a magyar nyelv eredeti szavainak megőrzője, gazdagításának lehetséges forrása. Ez abba a vonalba illett, amely már az első kiadásban megjelent: ha a magyar nyelv valami sorscsapás folytán Magyarországon kihalna, fennmarad a lappoknál, ami célzás lehetett HERDER akkor már ismert jóslatára (ÉDER 1996).

2.3. Hell és a tervezett *Expeditio Litteraria* előtérbe állítása. Hell mint magyar és mint a kutatás kigondolója és irányítója jelenik meg számos helyen az új változatban. Néhány példa Hell megjelenítésének módosítására: 1. Hell magyar voltának kiemelése. Az első kiadásban: „Így hát magyar járhatott a lappok között”, a másodikban: „Így hát magyarok járhattak a lapok között”. 2. Hell a koncepció kigondolója. Hell az első kiadásban Sajnovicsot még csak útitársul választotta, a másodikban egy előre eltervezett nyelvészeti kutatáshoz: „hogy társa legyen a munkában, főképp, ami a lapp nyelv vizsgálatát illeti” (1771: 2), „próbára lehetett tenni T. Hell atya feltételezését ... amelyet gyakorta említett nekem az úton”. 3. Hell sürgöti a vizsgálat megkezdését, Sajnovicsot bátorítja: „elcsüggedtem és ... T. Hell atya ismétlődő kérdéseire azt feleltem, nem látok hasonlóságot” (1771: 19). 4. Hell maga kérdez ki egy halászt: az első kiadás csak annyit mond, hogy Daas misszionárius elimádkoztatja egy halással a lapp miatyánkot, Hellről nem esik szó. A második kiadásban belép a jelenetbe Hell is, és átveszi a kezdeményezést: „T. Hell atya [a misszionáriusnak] sok kérdést tett fel a lappokról, és hosszas beszélgetést folytatott a misszionáriussal nyelvükről, szokásaikról stb. Eközben véletlenül betért épp a házba egy karjeliai ember is, és T. Hell atya kérésére a misz-

szionárius elimádkoztatta vele a Miatyánkot.” 5. Hell személyesen mutatja meg Sajnovicsnak a szóhasonlítás módját. Az első kiadásban Hell csak sürgeti Sajnovicsot, a másodikban: „szabad óráiban maga is mellém ült, velem együtt forgatta a [Leem-féle] Nomenclator, kereste a szavakat, értelmezte őket” (1771: 23). A vizsgálatot Sajnovics az első kiadásban maga végzi: „a Nomenclator a lapp szavak jelentését a számomra ismeretlen dán nyelven adta meg”, „végre eldönthettem”, „[ha a szót] kicsit elváltoztattam” stb. A másodikban mindez többes számba kerül: „végre eldönthettük” stb. 6. Hell személyesen irányítja a gyűjtést. Az első kiadásban Sajnovics egyedül gyűjti az anyagot: „Ekkor, hogy T. Hell atya kívánságának eleget tegyek ... tolmács útján ... a lappoktól különböző dolgok neveit kérdezgettem” (1770: 16). A másodikban Hell állítja össze a kérdéseket, és maga is jelen van: „az ő jelenlétében, tolmács útján... kérdezgettem. Ezeknek a jegyzékét T. Hell atya állította össze ...” (1771: 24). 7. Hell az, aki javasolja a magyar helyesírás bevezetését a lapp könyvekbe (1771. 33). 8. Végül Hell volt, aki a megírást sürgette: Az első kiadásban: „Számos tudós ember buzdítására efféle művet kívántam írni”, a másodikban nyomatékosan szerepel Hell is: „T. Hell atya kezdeményezésére és számos tudós ember buzdítására efféle művet kívántam írni”.

HELL tervezett *Expeditio Litterariáját* már az első kiadás is megemlíti, de az új kiadás sokkal többször, és az *Expeditio*ban tervezett témákat is részletezi: a kínai eredet kérdése (1771: 51), a karjeliai őshaza (1771: 120), a lapp nép leírása (1771: 126), ANONYMUS munkájának kiadása (1771: 130). Különösen árulkodó megfogalmazást találunk az 55. oldalon: „T. Hell atya e munkácskámát [ti. a *Demonstratiót*] teljes jóindulattal és akárha sajátját kezeli (*prope ut suum complectatur*) és az *Expeditio Litteraria* című könyvében harmadszor is kiadatja majd”. Az első pillantásra udvarias szóvirágot (*akárha sajátját*) azonban Hell teljesen komolyan gondolta, mint látni fogjuk.

3. Hogyan módosította Hell a maga szerepét a *Demonstratio létrejöttében*? Láttuk, hogy a második kiadásba Hell már bőségesen beírta saját magát és a tervezett *Expeditio Litterariát*, és alaposan átrajzolta a magáról mutatott képet az első kiadáshoz képest.

Az *Expeditio Litteraria* előfizetési felhívásának módosulása szintén árulkodó. ASPAAS (2012: 124) rámutat, hogy 1770 nyarán az *Expeditio* vázlatának kéziratos fogalmazványában Hell még az adott fejezet szerzőként szerepeltette Sajnovicsot, de 1770 szeptemberében, a vázlat első nyomtatott kiadásában már törölte a nevét, és a későbbi felhívásokban (lásd 4. lábjegyzet) sem szerepeltette.

A *Demonstratio* szerzőségének kérdésében aztán Hell még tovább ment. Egy Prayhoz intézett, Bécsben írt, de datálatlan kéziratos feljegyzésében (EL. Coll. Pray. XVIII. 24.) teljesen új megvilágításba helyezte Sajnovics szerepét. (E dokumentumból korábban idézett A. JÁSZÓ 1983.) Ez a feljegyzés PRAY *Dissertationes historico-criticae in annaleséhez* fűz megjegyzéseket. PRAY korábban az *Annales* című történeti munkájában (1761) DEGUIGNES francia történész nyomán a kínaira visszamenő magyar–hun rokonságot feltételezett. A *Demonstratio* megjelenése után nézetét egyszerűen úgy módosította, hogy finneket, avarokat, hunokat és magyarokat közös eredetűnek vélte, a kínából eredeztetve. A *Dissertationes* első oldalán Pray azt írja, hogy nézetének megváltozásában Hellnek és az úti és munkatársul választott Sajnovicsnak volt döntő szerepe, valamint annak, hogy a kétszer is kiadott *Demonstratio*ban Sajnovics kétségen kívül bebizonyította a magyar és a lapp nyelv hasonlóságát, és ezáltal a két nép közös eredetét. Hell *Expeditio*jának tervezetét is megemlíti, jelezve, hogy nem minden részletkérdésben fognak egyetérteni.

Erre a részre írta válaszul Hell a feljegyzést. Érdekes megfigyelni, hogy a Hell által szó szerint idézett és kifogásolt részek nem egyeznek pontosan a *Dissertationes* nyomtatott kiadásában (1774, változatlan szöveggel 1775) található megfogalmazásokkal, és az oldalszámok is eltérnek. Feltehetően Pray munkájának korábbi (kéziratos?) változatára reagált, és Pray a végleges szövegben már részben teret adott Hell kifogásainak.

A *Dissertationes* megírásáról Hellék a *Demonstratio* első kiadása után, de a második előtt szerezhettek tudomást: az elsőben ugyanis ez áll: „hogy átvett-e valamit állításaikból Pray György atya, az *Annales Ungariae* kiváló szerzője, most még nem tudom megmondani” (1770: 82). A második kiadásban már ez áll: „... hogy átvett-e valamit állításaikból Pray György atya, az *Annales Ungariae* kiváló szerzője? Mindezt maga mutatja majd meg a művelt világnak kiválóan megírt és hamarosan megjelenő *Dissertationes*ében (1771: 129).

Hell feljegyzésének célja tisztázni Sajnovics szerepét és a *Demonstratio* valódi szerzőségét. Leszögezi, hogy Pray téves állításával szemben az 1768-as csillagászati expedícióra a dán király felkérése csakis személyesen Hellnek szólt (*mihi soli privatisssime*), Sajnovicsot viszont már Hell maga választotta ki segédül és útítársul (*in laborum amanuensem et itineris socium*). (Hell itt azt sérelmezi, hogy Pray már 1768-ban, egy BENEDETTO CETTO-értekezésre írt válaszában azt állította, hogy Sajnovicsot is a dán király hívta meg.)

A *Demonstratio* szerzőségéről pedig Hell azt állítja, hogy a koncepció, a módszer, a kivitelezés és az eredmények mind csakis hozzá tartoznak, Sajnovics részfeladatokat oldott csak meg, azt is vonakodva, hiszen az egész elképzelésben kételkedett: „Semmi sem illeti mindezekből Sajnovics atyát, semmi nem az övé az Expedícióban felvállalt munkákból, legfeljebb annyi, hogy az én irányításommal, az én elképzelésem szerint segédkezett nekem némely dologban, tehát mindenféle felfedezés, eredmény, kutatás az enyém, és teljesen hozzám tartozik, és maga a magyar és a lapp nyelv azonos voltáról szóló *Demonstratio* is, ami rendszerét, bizonyítékait, elrendezését illeti, teljesen az én elképzelésem szerint és irányításom alatt íródott, sőt, ha én személyesen nem segítettem volna, Magyarország ma sem ismerné ezt a nyelvi azonosságot, Sajnovics ugyanis a maga akaratából sosem csinálta volna meg ezt a munkát, véleményemmel mindig szemben állt, nekem magamnak kellett a munkát elkezdenem, és látta, mennyire rosszul esik nekem a velem és a munkával szembeni ellenkezése.”

A *Demonstratio* első, kopenhágai kiadásából szerinte ez azért nem derülhetett ki, mert Hell maga nem akarta, jóindulatúan támogatva Sajnovicsot, és átengedve neki a nyelvészeti felfedezés dicsőségét: „... ez pedig azért nem volt még világos a kopenhágai kiadásból, mert magam nem engedtem, azért, hogy az ő megbecsülését, amíg Kopenhágában tartózkodtunk, a lehető legjobban előmozdítsam, és őt mások előtt ne segédként vagy tanítványként, hanem kedves társamként kezeljék, és ezért intéztem el, hogy az én felvételem után őt is tagjává válassza mind a nidrosiai, mind a kopenhágai akadémia; s neki is el kell ismernie, hogy ezt egyedül nekem köszönheti.”

Hell Praynak megírja azt is, hogy később meggondolta magát, és ki akarta domborítani a saját szerepét, ezért a második kiadás bővítéseiben már szerepeltette magát és a tervezett munkát, a megjelenendő *Expeditio Litterariában* (aminek az első fejezete lesz a *Demonstratio*) pedig már nem is fogja szerzőként feltüntetni Sajnovicsot. (Láttuk, ez már az előfizetési felhívásokban így volt.) Addig is, amíg az *Expeditio* megjelenik, a rá való utalásokban is ezt a képet kell közvetíteni. Ezért Praynak módosítania kell a munkáján, és a *Demonstratióról* szólva Sajnovicsot törölni kell: „Ezért tehát mindazt, ami az 1. és a 2. oldalon többes számban áll, el kell választani, és vagy kizárólag az én személyemhez kell

kötni, vagy törölni, Sajnovics atyáról pedig úgy kell beszélni, hogy a publikum megértse (amint az én *Expeditio Litterariámban* is olvasni fogja), hogy nem a dán király, hanem én választottam a saját akaratomból társnak, és a munkából is csak annyit végzett, amennyit én jónak láttam rábízni, azt is az én elképzelésem szerint és irányításom alatt.”

Ennek a kérésnek PRAY részben tett eleget. A nyomtatott kiadásban ugyanis már ilyen megfogalmazások olvashatók: „Hell, akit VII. Keresztély dán király hívatott... Sajnovicsot munka- és útítársul választotta”, igaz, itt a nyelvészetről nem esik szó, és a következő sorok is egyedül Sajnovicsnak tulajdonítják a szerzőséget. „Sajnovicsunk Demonstratiója a magyar és a lapp nyelv összezsengését ... bizonyította” (1774: 2).

Hell tehát egyértelműen arra törekedett, hogy kisajátítsa a Demonstratiót. Az idők során egyre inkább saját személyét állította előtérbe, fokozatosan eljutva a koppenhágai kiadásban megjelenített mentor szerepétől odáig, hogy az *Expeditio Litterariában* hallgatólagosan, a Prayhoz írt feljegyzésben pedig expliciten kizárólagos szerzőséget tulajdonítson magának.

Hellt illetően a kérdés inkább ez: ha ilyen fontosnak tartotta a szerzőség kérdését, ha már 1770 szeptemberében le hagyta SAJNOVICS nevét a tudós világ elé tárt *Expeditio-tervezetből*, akkor miért nem tüntette fel magát (legalább társ)szerzőként 1771 áprilisában a második kiadás címlapján, miért elégedett meg a szövegben elhelyezett utalásokkal?² A neki alárendelt Sajnovics, aki amúgy is csillagászati és nem nyelvészeti vagy történelmi karriert remélt, bizonyára nem tiltakozott volna.

SAJNOVICS egyébként a maga részéről naplója tanúsága szerint a munkát sajátjának tartotta, sajátjaként emlegeti: „disszertációm felolvasásáról” (1770. 01. 19., 01. 26., 02. 09.) ír, majd „Demonstratio című könyvem bekötött példányairól” (1770. 04. 03.), és a Demonstratio második kiadásából úgy tűnik, még akkor sem érzékelte Hell szándékát a teljes kisajátításra, hiszen úgy fogalmaz, hogy „T. Hell atya e munkácskámát az *Expeditio Litteraria* című könyvében harmadszor is kiadhatja majd”. (A szándék meg is volt, csak épp Hell a maga neve alatt tervezte e kiadást.)

4. A szerzőség kérdése. A Demonstratio bővítéseinek és HELL megnyilatkozásainak ismeretében felmerül a kérdés: kit kell valójában a mű szerzőjének tartanunk? A válasz attól függ, mit értünk szerzőségen.

Hell azon állítását, hogy a nyelvhasználat módszertanát ő írta volna elő Sajnovicsnak, vagy személyesen működött volna közre a grammatikai vagy szóhasználatokban, bátran elvethetjük. Először is ehhez valószínűleg nem tudott volna eléggé magyarul. Másodsor ismerünk néhány olyan esetet, amikor maga bocsátkozott nyelvészkedésbe. Ilyenek a mai szemmel teljesen komolytalan kínai szóhasználatok, vagy amikor egy későbbi, Prayhoz címzett írásában az ANONYMUSnál talált *Dentu-magyar szót Dám-vad-magyar-ként* magyarázta (Coll. Pray. XVIII. 23.).

Harmadsor, Hell a nyelvhasználatról vallott elméletét és módszertanát tételesen is összefoglalta egy Praynak írt feljegyzésében, ahol a *Kar-jelia* szó etimológiáját fejtegette (Coll. Pray. XVIII. 25.). (A címernek, a hozzá tartozó verseknek és Hell feljegyzésének részletes elemzéséről más alkalommal.) Ebből biztosan megállapítható, hogy HELL nyelvészeti szemlélete éles ellentétben áll mindazzal, amit a Demonstratióknak a korabeli szakirodalmat összefoglaló elvi része tükröz az első fejezetekben, HELLnél nyoma sincs a szabályos hangmegfelelés gondolatának vagy a grammatikai hasonlításoknak. Módszertana pedig

² A szempontra SZÍJ ENIKŐ hívta fel a figyelmemet, köszönöm neki.

matematikus szemléletű, szigorú definíciókat, vagy-vagylagos szemléletet, kivételmentességet, linearitást követel, feltűnő rugalmatlanságot és érzéketlenséget mutatva a nyelvi változatok és változás iránt. A kérdés további kutatásához érdemes lenne Hell nyelvészeti munkásságával részletesen foglalkozni és mai szempontból értékelni.

A nyelvészeti kidolgozás, a lapp–magyar nyelvrokonság ötletének a tudományos igazolása tehát Sajnovics érdeme. A konkrét szóhasonlításokat is ő végezte, a *Demonstratio* szójegyzékében van nyoma annak, hogy ezt Sajnovics állította össze. Például a második kiadásban egy lábjegyzetben ez áll: „Vajon az *Utza* (platea) szláv eredetű? én, mivel nem ismerem e nyelvet, nem tudom.” Ezt a megjegyzést nyilván nem Hell tette, aki a kollégiumi anyakönyv bejegyzése szerint már trencsényi novícius korában tudott szlovákul.

A lapp–magyar nyelvrokonság munkáját tehát Sajnovics végezte, Hell pedig a terepen és könyvek segítségével végzendő feladatot adta neki. Kérdés, hogy a feladat ötlete kitől származott. Az biztos, hogy finnugor nyelvek és a magyar nyelv közti rokonság lehetősége már korábban is felmerült (összefoglalóan: BEREZKI 2003), Hell maga is utal egyik levelében (ASPAAS 2012: 120) arra, hogy a kutatást mások javasolták neki.

5. Összefoglalás. A vardői csillagászati expedíció kapcsán született nyelvészeti munkának, a magyar és a lapp nyelv rokonságát először igazoló műnek, a SAJNOVICS JÁNOS jezsuita szerzetes neve alatt megjelent *Demonstratió*nak a második kiadása (1771) számos ponton eltér az elsőttől. E bővítések érdekesen tükrözik a korszellemet és Sajnovics rendbéli felettesének, HELL MIKSA udvari csillagásznak a magyar őstörténet kutatására irányuló terveit. A bővítések három típusba sorolhatók: a nyelvészeti vizsgálatok folytatása (benne a Hell-féle kínai rokonítás), érvek az elmélet elfogadtatása mellett, Hell szerepének nyomtatékosítása. A későbbiekben HELL az nyomtatott tervezetében már teljesen sajátjaként tüntette fel a munkát, illetve a Praynak írt magánlevelekben expliciten magának követelte a dicsőséget, Sajnovicsot részfeladatok önállóan végrehajtójának nevezve. Joggal tehet-e? Aligha. Az adatok Sajnovics tényleges munkáját mutatják, és ha Hell etimologizált is olykor, ezek az elemzések igen messze állnak a *Demonstratio* egészének nyelvészeti szemléletétől és színvonalától. Így az eddigi szakirodalommal egyetértve a nyelvészeti terepmunka és a lapp–magyar nyelv hasonlítás szorgalmazását Hellnek, de az elvi és gyakorlati igazolást, a tudományos bizonyítás érdemét Sajnovicsnak lehet tulajdonítani.

Kulcsszók: *Demonstratio*, Hell Miksa, Sajnovics János.

Hivatkozott irodalom

- ASPAAS, PER PIPPIN 2012. *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus – A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*. PhD Dissertation, University of Tromsø, munin.uit.no. https://www.academia.edu/9936518/Maximilianus_-Hell_1720-1792_and_the_eighteenth-century_transits_of_Venus_a_study_of_jesuit_-science_in_Nordic_and_Central_European_contexts (2016. 05. 30.)
- BEREZKI GÁBOR 2003³: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, Budapest.
- ÉDER ZOLTÁN 1996. Sajnovics és *Demonstratiója* új megvilágításban. In: V. RAISZ RÓZSA szerk., *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 77–82.
- HÁM SÁNDOR 1889. *Sajnovics János élete és Demonstratiója*. Buzárovits Gusztáv könyvnyomdája, Esztergom.

- HELL, MAXIMILIANUS C. 1775. *Animadversiones Patris Hell in Dissertationem Historico-criticam de Finorum Laponum etc. origine – R. P. G[eorg.] P[ray] e S. J.* Kézirat: Coll. Pray. XVIII. 24. Egytemi Levéltár, Budapest. [https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?rekey=HeadColl\[-\]Pray018#329](https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?rekey=HeadColl[-]Pray018#329) (2016. 05. 30.)
- HELL, MAXIMILIANUS C. 1775. *Responsum Patris Hell ad ea, quae R. P. Pray disserit contra scutum Carjelia.* Kézirat: Coll. Pray. XVIII. 25. Egytemi Levéltár, Budapest. [https://edit.elte.hu/\[-\]xmlui/gallerymanager?rekey=HeadCollPray018#333](https://edit.elte.hu/[-]xmlui/gallerymanager?rekey=HeadCollPray018#333) (2016. 05. 30.)
- A. JÁSZÓ ANNA 1983. Deux études sur János Sajnovics. *Études Finno-Ougriennes* 16: 255–261.
- KONTLER, LÁSZLÓ 2011. The Lapon, the Scythian and the Hungarian, or our (former) selves as ‘others’. Philosophical history in eighteenth-century Hungary. In: GUIDO ABBATTISTA ed., *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural Experiences in Early Modern European Culture.* Edizioni Università di Trieste, Trieste. 131–146.
- PRAY GYÖRGY 1761. *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti.* Bécs.
- PRAY GYÖRGY 1774. *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum.* Bécs.
- PRAY GYÖRGY 1775. *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum.* Pozsony.
- SAJNOVICS JÁNOS 1770. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse.* Typis Orphanotrophii Regii, excud. G. G. Salicath., Hafniae.
- SAJNOVICS JÁNOS 1771. *Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse.* Typis Academicis, Tyrnaviae. [1770-es évszámmal.]
- SZÍJ ENIKŐ szerk. 1990. *Sajnovics János, Napló 1768–1769–1770.* Ford. DEÁK ANDRÁS. ELTE, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ szerk. 1994. *Sajnovics János, Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos.* Ford. C. VLADÁR ZSUZSA. ELTE, Budapest.
- SZÍJ ENIKŐ 1994. A Demonstratio és a két tudós jezsuita tudományos terve. In: Uő szerk. 1994. 138–147.

Who was the real author of Demonstration?

The second edition (1771) of *Demonstratio* (Joannis Sajnovics, *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*) is different from the first edition, published a year earlier, in several respects. The additions are an intriguing reflection of the spirit of the age and of the plans of Sajnovics’ boss, Miksa Hell. They can be sorted into three types: quantitative enlargement of the explorations under way; arguments to support the acceptability of the theory; and emphasis on Hell’s role. Later on, Hell claimed full authorship, and identified Sajnovics as a non-independent contributor with limited tasks. Was he entitled to do so? Hardly. Hell as a linguist was insignificant, his declarations were far removed from the linguistic views of *Demonstratio*, and other data also point towards Sajnovics’ actual authorship. In sum, our contention is that it was Hell who insisted on carrying out linguistic fieldwork in order to confirm the idea of the affinity of Hungarian with Lapp, an idea that had been around for some time then – but the proofs, both theoretical and empirical (the aspects that proved to be subsistent in the long run) can be attributed to Sajnovics.

Keywords: *Demonstratio*, János Sajnovics, Miksa Hell.

C. VLADÁR ZSUZSA
Eötvös Loránd Tudományegyetem